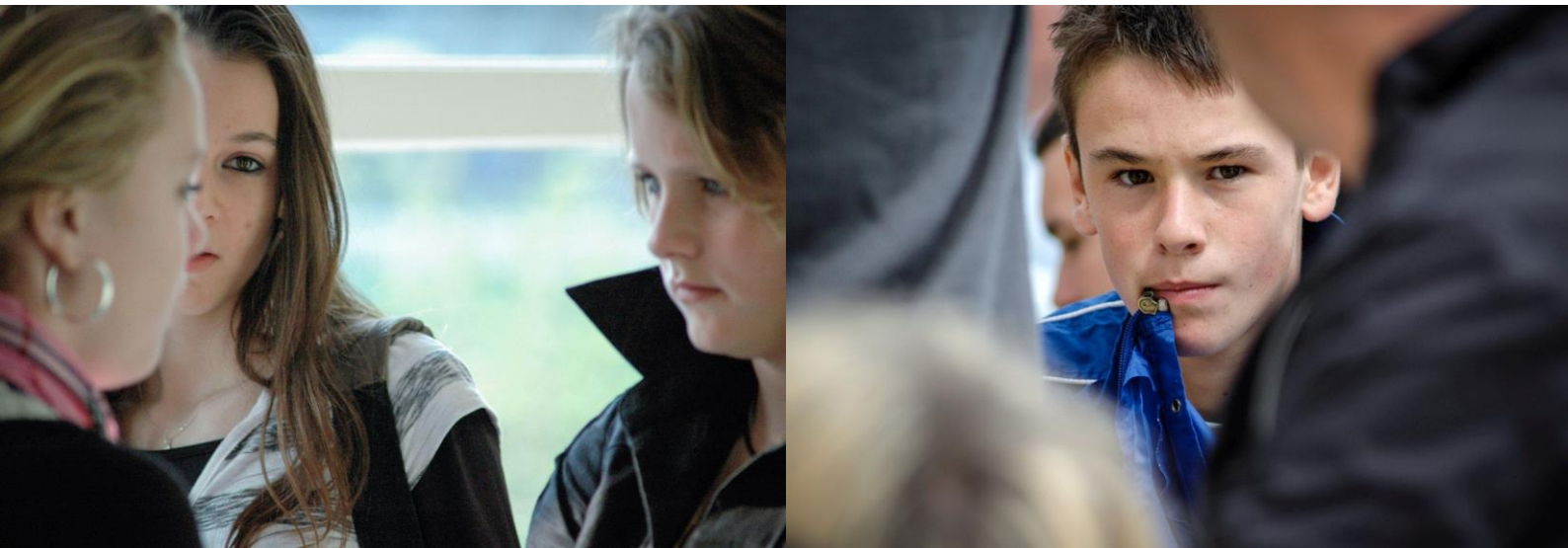

Nederlands
Jeugdinstituut

Opgroeien en opvoeden in armoede

© **2018 Nederlands Jeugdinstituut** Maart 2018, 2^e herziene versie, oorspronkelijke versie december 2015.
Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk,
fotokopie, microfilm of op enige andere wijze zonder voorafgaande schriftelijke toestemming.

Auteur

Hilde Kalthoff, Nederlands Jeugdinstituut

Meelezer

Marja Valkestijn, Nederlands Jeugdinstituut

Nederlands Jeugdinstituut

Catharijnesingel 47
Postbus 19221
3501 DE Utrecht
Telefoon 030 - 230 63 44
Website www.nji.nl
E-mail info@nji.nl

Inhoudsopgave

Samenvatting	5
1 Kinderen en kans op armoede	7
1.1 Aantal kinderen in armoede	7
1.2 Welke kinderen hebben vooral met armoede te maken?	7
2 Opgroeien in armoede	9
2.1 Dagelijks leven: arme kinderen slechter af	9
2.2 Verhoogd risico op sociale uitsluiting	9
2.3 Negatieve invloed op welbevinden van kinderen	10
2.4 Hoe gaan kinderen met armoede om?	11
3 Armoede en ouderschap	13
3.1 Ervaringen van ouders	13
3.2 Sociale steun	13
3.3 Alleenstaande moeders	14
3.4 Behoeften van ouders	15
4 Gevolgen van armoede voor opvoeden	16
4.1 Band met ouders	16
4.2 Opvoedingsproblemen	16
5 Gevolgen armoede voor de ontwikkeling van kinderen	18
5.1 Onveilige hechting	18
5.2 Slechtere hersenontwikkeling.....	18
5.3 Minder onderwijskansen	19
5.4 Mogelijk effect op psychosociale ontwikkeling	20
5.5 Risico op kindermishandeling.....	20
5.6 Meer kans op jeugdcriminaliteit.....	20
5.7 Slechtere gezondheid	21
5.8 Volwassen leeftijd	22
Bronnen	23

Samenvatting

Ongeveer een op de tien kinderen leeft in armoede. Welke kinderen lopen vooral risico om op te groeien in armoede? Wat betekent armoede voor hun dagelijkse situatie en welbevinden? Hoe gaan kinderen met armoede om? Wat betekent armoede voor de ouders? Welke gevolgen heeft armoede voor opvoeden en de ontwikkeling van kinderen?

Op deze vragen krijgt u antwoord. Na een aantal cijfers over armoede vindt u een beschrijving van de situatie waarin deze kinderen leven en de gevolgen voor hun welbevinden. Vervolgens wordt de beleving van kinderen in armoede en hun ouders geschetst. Daarna worden de gevolgen van armoede voor opvoeden in beeld gebracht. Tot slot leest u de gevolgen van opgroeien in armoede voor de ontwikkeling van kinderen. Hieronder een beknopt overzicht van de belangrijkste bevindingen.

Dagelijks leven

Kinderen in armoede zijn op allerlei terreinen slechter af. Er is minder geld voor nieuwe kleren, voor iedere dag een warme maaltijd, voor internet, uitstapjes of vakantie. Ook een lidmaatschap van een vereniging, het vieren van een verjaardag of het meedoen aan schoolexcursies is niet vanzelfsprekend. Daardoor is het risico op sociale uitsluiting groter.

Welbevinden

Hoe langer een gezin in armoede leeft, hoe meer kans kinderen hebben om zich angstig, afhankelijk en ongelukkig te voelen. Dit kan leiden tot fysieke of psychische klachten zoals hoofdpijn, buikpijn of tekenen van vermoeidheid. Kinderen in armoede zijn negatiever over hun leven en toekomst dan hun meer welvarende leeftijdgenoten. Hun leven biedt te weinig stabiliteit en zekerheid. Dit maakt het lastiger om een goed toekomstperspectief te hebben.

Multi-problematiek

Als armoede tijdelijk is, en er geen andere problemen zijn, kunnen ouders daar meestal goed mee omgaan. In gezinnen in armoede spelen echter vaak meerdere problemen tegelijkertijd. De situatie is dan erg lastig voor ouders. Deze ouders lijden vaak onder stress, voelen zich psychisch steeds minder goed en worden onzeker over hun rol als ouder en opvoeder. Een sociaal netwerk kan zorgen dat ouders net rond kunnen komen en het geeft steun bij het opvoeden. Laagopgeleide, alleenstaande ouders ontbreekt het vaak aan een goed sociaal netwerk.

Onveilige hechting

Armoede geeft vaak stress en spanning, waardoor in sommige gezinnen de band tussen ouders en kinderen onder druk staat. In langdurig arme gezinnen zijn weinig kinderen veilig gehecht. Deze kinderen lopen een groot risico dat zij later problemen in hun ontwikkeling krijgen.

Er is een relatie tussen onveilige hechting en het minder goed kunnen omgaan met leeftijdgenoten en stressvolle situaties. Onveilige hechting heeft eveneens negatieve invloed op: gedrag, psychopathologie, cognitieve vaardigheden en taalvaardigheden.

Slechtere hersenontwikkeling

Armoede kan zorgen voor een slechtere hersenontwikkeling, waaronder een slechtere emotieregulatie. Dat geldt vooral voor kinderen van ouders die behalve met armoede nog te maken hebben met andere problemen die stress geven.

Kinderen uit arme gezinnen hebben vaak een minder voorspoedige schoolloopbaan. Een aantal van hen heeft al een aanzienlijke achterstand in hun ontwikkeling als ze naar groep 1 gaan. Door een lage opleiding van ouders en moeilijke leefomstandigheden als gevolg van armoede, kan sprake zijn van een weinig ondersteunende en stimulerende ouder-kindinteractie. Hierdoor ontwikkelen kinderen zich niet optimaal.

Materiële achterstanden kunnen tevens bijdragen aan een slechtere concentratie op school, leerachterstanden en voortijdig schoolverlaten.

Risico op kindermishandeling

Armoede in het gezin is een risicofactor voor kindermishandeling. Als er in een gezin meer dan vier risicofactoren (zoals werkloosheid, lage opleiding, arbeidsongeschiktheid, slechte huisvesting) in het spel zijn, is de kans op kindermishandeling rond de 30%.

Ook voor jeugdcriminaliteit is armoede een risicofactor. Bij jongeren met ernstige gedragsproblemen en delinquent gedrag is vaak sprake van een opeenstapeling van risicofactoren in het gezin en opvoeding, in de omgeving en het kind zelf.

Slechtere gezondheid

Armoede heeft gevolgen voor de gezondheid van kinderen. Ongeveer een vijfde van de kinderen in armoede heeft overgewicht en obesitas komt aanzienlijk vaker voor. Overgewicht heeft niet alleen negatieve gevolgen voor de gezondheid, maar deze kinderen worden ook vaker gepest en gestigmatiseerd en hun kwaliteit van leven - gelukkig voelen, contact met leeftijdgenoten, fysiek bewegen- is door het overgewicht vaak slechter dan bij andere kinderen.

1 Kinderen en kans op armoede

1.1 Aantal kinderen in armoede

Ongeveer een op de tien kinderen groeit op in armoede (CBS, 2018). In 2016 leefden 292.000 minderjarige kinderen in een gezin met een inkomen onder de lage-inkomensgrens. Van hen was bij 117.000 minderjarige sprake van een langdurig laag inkomen (CBS, 2018). Het percentage kinderen met kans op armoede was in vergelijking met 2015 gedaald van 9,2 naar 8,9%. Het aandeel kinderen uit gezinnen met een langdurig laag inkomen bleef echter met 3,7% onveranderd.

Ramingen van het CBS (2018) wijzen op een daling van armoede in 2018 (CBS, 2018). Een mogelijke daling geldt niet voor langdurige armoede: de kans om ten minste vier jaar achtereen van een laag inkomen te moeten rondkomen, nam de afgelopen jaren verder toe. Dat komt vooral door de groeiende groep mensen die moeilijk uit de bijstand kan komen. In eenoudergezinnen en gezinnen met minderjarige kinderen, stabiliseerde het risico op langdurige armoede in 2016.

1.2 Welke kinderen hebben vooral met armoede te maken?

Kinderen met alleenstaande moeder

Volgens het CBS (2018) lopen eenoudergezinnen, alleenstaanden tot de AOW-leeftijd, huishoudens met bijstand en huishoudens met een laagopgeleide hoofdkostwinner relatief vaak risico op armoede. Zo moest in 2016 van de eenoudergezinnen met minderjarige kinderen, veelal alleenstaande moeders 23% van een laag inkomen rondkomen en had 8% van hen al minstens vier jaar achtereen een laag inkomen. Vooral alleenstaande moeders met grote gezinnen hebben veel kans op armoede (Hoff, 2017).

Kinderen uit gezinnen met een niet-westerse achtergrond en de nieuwe EU-lidstaten

Volgens de berekeningen van het CBS (2018) hebben vooral kinderen uit gezinnen met een niet-westerse achtergrond en met ouders uit de nieuwe EU-lidstaten, zoals Roemenië en Bulgarije, relatief vaak met armoede te maken. Ruim een kwart van de huishoudens (26%) met een hoofdkostwinner van niet-westerse afkomst had in 2016 een laag inkomen, tegenover bijna 6% huishoudens met een Nederlandse hoofdkostwinner. Bij deze huishoudens houdt het lage inkomen bovendien vaker langdurig aan: bijna 13% had een langdurig laag inkomen, tegen ruim 2 % van de Nederlandse en andere westerse huishoudens.

Van de grootste niet-westerse groepen hebben gezinnen van Marokkaanse afkomst het vaakste een laag inkomen (bijna 30%). Ook een langdurig laag inkomen komt bij hen het vaakst voor. Bij huishoudens met een Antilliaanse hoofdkostwinner lag het armoederisico op een kwart, met een Turkse hoofdkostwinner was het 22% en van Surinaamse afkomst was het 18%.

Westerse huishoudens met een Duitse, Belgische, Britse of Indonesische afkomst hebben minder vaak een laag inkomen dan die van Poolse, Bulgaarse en Roemeense komaf. Arbeidsmigranten met een Oost-Europese achtergrond doen meestal laaggeschoold werk, terwijl degenen van West-Europese komaf vaak (hoogopgeleide) kenniswerkers zijn. Met 36% lopen huishoudens met een Bulgaarse achtergrond een relatief groot risico op armoede. Zij hebben bovendien vaak met langdurige armoede te maken, net als huishoudens van Roemeense komaf. Wel gaat het om kleine groepen: ongeveer 1 op de 500 huishoudens in Nederland is van Bulgaarse of Roemeense afkomst (CBS, 2018).

Kinderen in vluchteling gezinnen

Zowel binnen de westerse als de niet-westerse huishoudens verschillen de armoederisico's sterk per land. Kinderen van statushouders uit Syrië en Eritrea lopen de hoogste armoederisico's. Ruim driekwart van de Syrische statushouders moest in 2016 van een laag inkomen rondkomen, bij statushouders van Eritrese afkomst lag het aandeel met 83% nog een stuk hoger. Van de Somalische vluchtelingen met een status liep twee derde van de huishoudens veel risico op armoede. Bij statushouders gaat het om kleine aantallen en het gros van deze huishoudens leeft van de bijstand.

Meeste kinderen in armoede hebben werkende ouders

Hoewel kinderen met werkende ouders minder kans hebben om in armoede op te groeien, hebben de meeste kinderen die in armoede opgroeien werkende ouders. Van de werkende bevolking maakte in 2016 2,8% (203.000 personen) deel uit van een huishouden met een inkomen onder de lage-inkomensgrens. Vanaf het piekjaar 2013 toen nog bijna 250.000 werkenden een laag inkomen hadden (3,5%), daalde het aantal elk jaar verder.

Werken biedt dus geen garantie om uit de armoede te ontsnappen. De groep van gezinnen met werkende ouders valt vaak buiten het armoedebeleid en inkomensafhankelijke regelingen. De Sociaal Economische Raad (SER, 2017) beveelt aan om armoedebeleid ook te richten op arme kinderen met werkende ouders, zeker als armoede zich langdurig voordoet.

2 Opgroeien in armoede

Hoe langer een gezin geldgebrek heeft, des te groter is de kans op nadelige gevolgen voor het welbevinden en de ontwikkeling van de kinderen. Deze variëren van sociale uitsluiting tot psychische problemen. Wie als kind met geldzorgen wordt geconfronteerd, loopt bovendien meer risico op latere leeftijd in een vergelijkbare situatie terecht te komen.

2.1 Dagelijks leven: arme kinderen slechter af

Kinderen en jongeren uit arme gezinnen zijn op veel terreinen vaker slecht af dan kinderen uit meer welvarende gezinnen (Roest 2011). Ze zijn veel minder vaak lid van een vereniging en gaan om financiële redenen minder vaak op vakantie en maken minder uitstapjes. Thuis is er geen geld voor nieuwe kleren, voor internet, voor iedere dag een warme maaltijd of een weekje vakantie. Ook een lidmaatschap van een sportclub, het vieren van een verjaardag of het meedoen aan schoolexcursies is niet vanzelfsprekend (Steketee e.a. 2013, Wiersma en van der Kooi 2017).

2.2 Verhoogd risico op sociale uitsluiting

Veel arme kinderen zijn uitgesloten van voorzieningen die geld kosten. Armoede kan dus leiden tot sociaal isolement. Meedoen in de samenleving wordt in het algemeen beschouwd als een eerste levensbehoefte.

Het Sociaal en Cultureel Planbureau onderscheidt vier vormen van sociale uitsluiting:

- Geldgebrek (materiële deprivatie): kinderen moeten door geldgebrek bepaalde essentiële zaken missen, zoals nieuwe schoenen en kleding of het deelnemen aan sport-, hobby- en culturele activiteiten;
- Onvoldoende sociale participatie: hieronder valt deelname van kinderen aan sport, muziekles, hobbyclub of scouting, het maken van uitstapjes, vakantie, bezoek aan vriendjes, het vieren van verjaardagen;
- Onvoldoende toegang tot sociale grondrechten: hierbij gaat het om saamhorigheid en veiligheid in de buurt en het voorzieningenaanbod voor kinderen;
- Onvoldoende normatieve integratie: overtreden kinderen regels op school (geschorst worden en spijbelen) en in de samenleving (plegen van diefstal, openbare vernieling en fysiek geweld).

Veel kinderen doen niet mee

Volgens het Sociaal Cultureel Planbureau zaten in 2009 een half miljoen kinderen tussen vijf en achttien jaar niet op sport, muziek of scouting (Jehoel-Gijsbers, 2009). Het percentage arme kinderen dat nergens aan meedeed, was twee keer zo hoog als dat van niet-arme kinderen. Dit gold vooral voor kinderen in gezinnen met een bijstandsuitkering. Van hen deed bijna de helft (48%) aan geen enkele vrijetijdsactiviteit mee. Om hoeveel kinderen dat in 2018 gaat is niet bekend.

Arme kinderen brengen meer tijd door met buiten spelen of op straat rondhangen, gaan minder op vakantie en maken minder uitstapjes. Arme kinderen nemen wel ongeveer in gelijke mate deel aan speciale activiteiten op de buitenschoolse opvang en aan buitenschoolse activiteiten, zoals schoolreisjes en werkweken. De school is belangrijk om alle kinderen met georganiseerde vrijetijdsbesteding te bereiken (Jehoel-Gijsbers, 2009). Voor niet-westerse migrantenkinderen speelt de moskee een belangrijke rol in hun vrijetijdsbesteding.

Sport

Sport is voor kinderen verreweg de belangrijkste vrijetijdsactiviteit. Niet alleen is de deelname hieraan het hoogst in relatie tot andere vrijetijdsactiviteiten, ook de wens tot deelname van kinderen die niet op sport zitten is met 90 % veel groter dan bijvoorbeeld bij culturele activiteiten (Jehoel-Gijsbers, 2009). Financiële belemmeringen bij sport spelen echter een grote rol in de niet-deelname, vooral bij bijstandskinderen. Kinderen die opgroeien in rijkere gezinnen hebben vaker een lidmaatschap van een sportvereniging dan kinderen in arme gezinnen (Reijgersberg en Van der Poel, 2014). Dit terwijl sport van grote meerwaarde is voor de fysieke ontwikkeling, maar ook voor de sociaal-emotionele ontwikkeling. Denk aan het leren van structuur en normen en waarden, zelfvertrouwen en het opdoen van vriendschappen (Reijgersberg en van der Poel, 2014).

Verklaring sociale uitsluiting van kinderen

Onvoldoende sociale participatie houdt vooral verband met: een laag opleidingsniveau van ouders, geldgebrek bij ouders, een niet-westerse herkomst en lage sociale participatie van ouders (Roest e.a. 2010). Geldgebrek bij kinderen en onvoldoende toegang tot sociale grondrechten worden het beste verklaard door geldgebrek bij ouders, door armoede, het niet hebben van betaald werk en/of het hebben van schulden. Onvoldoende normatieve integratie wordt eerdere verklaard door sekse en leeftijd dan door andere factoren: het gaat hierbij vooral om jongens en oudere kinderen.

De kans op sociale uitsluiting is groter wanneer een kind in een arm gezin leeft, van niet-westerse afkomst is, deel uitmaakt van een eenoudergezin of ouders heeft met een laag opleidingsniveau, zonder betaalde baan, weinig geld en/of met een lage sociale participatie. Meer recente berekeningen laten zien dat de relatie armoede en sociale uitsluiting wegvalt als er rekening wordt gehouden met het opleidingsniveau van de ouders, het aantal kinderen in het gezin (er is dan vaak minder geld) en het al dan niet ontvangen van bijstand (Vrooman 2015 in Hoff, 2015).

2.3 Negatieve invloed op welbevinden van kinderen

Hoe langer een gezin in armoede leeft, hoe meer bij arme kinderen de gevoelens van angst, afhankelijkheid en ongelukkig zijn toenemen (Vanhee, 2007). Jonge kinderen uit eenoudergezinnen, gezinnen van niet-westerse herkomst en gezinnen met een laag inkomen hebben de meeste kans op nadelige gevolgen van armoede op hun welbevinden (Stevens e.a. 2009). Het merendeel van de kinderen in onderzoek in opdracht van de Kinderombudsman (Steketee, 2013) ervaart het leven in armoede als buitengewoon vervelend. Deze kinderen worden dagelijks met het geldgebrek geconfronteerd.

Ze maken zich zorgen over de armoedesituatie thuis, één op de drie kinderen zelfs elke dag. Deze ongerustheid is vooral gericht op geldproblemen, maar ook op de angst om bijvoorbeeld uit huis te worden gezet, geen eten of spullen te hebben of nog meer schulden te maken. Bij ongeveer een kwart van de geïnterviewde kinderen en jongeren leidt dit tot fysieke of psychische klachten zoals hoofdpijn, buikpijn of tekenen van vermoeidheid.

Kinderen negatiever over hun leven en toekomst

Nieuw onderzoek in opdracht van de Kinderombudsvrouw (Wiersma en van der Kooi, 2017) bevestigt bovengenoemde bevindingen uit eerder onderzoek. Het toont bovendien dat kinderen en jongeren in armoede negatiever zijn over hun leven dan kinderen die daar niet mee te maken hebben. Zij geven hun leven respectievelijk een 6,6 tegenover een 7,5 van kinderen die niet in armoede opgroeien. Wanneer er naast armoede andere problemen spelen thuis geven zij een nog lager cijfer: gemiddeld een 5,5. Het minst tevreden zijn kinderen en jongeren over de volgende vijf aspecten van hun leefomgeving: zekerheid en stabiliteit, school en vrije tijd, sociaal netwerk van andere volwassenen, veiligheid in de buurt en aandacht van ouders.

Kinderen en jongeren die met armoede te maken hebben, vinden hun buurt vaker dan andere kinderen onveilig. Ook vinden ze dat er te weinig activiteiten zijn en missen ze contact met ondersteunende volwassenen naast hun ouders (Wiersma en van der Kooi, 2017). Sarti (2017) heeft voor zijn promotie kinderen gesproken in een Amsterdamse wijk met veel achterstanden. Deze kinderen wijzen op de onveiligheid in hun buurt, het gebrek aan clubs en activiteiten en op de slechte kwaliteit van openbare speelterreinen. De speelterreinen zijn niet veilig en in slechte staat en er is te weinig variatie en uitdaging.

Veel van de kinderen en jongeren in armoede hebben het gevoel dat ze niets aan hun situatie kunnen veranderen. Hun leven biedt te weinig stabiliteit en zekerheid. Zeker de helft van hen maakt zich regelmatig zorgen over de financiering van hun latere opleiding. Dit alles belemmert kinderen en jongeren om een goed toekomstperspectief te hebben (Wiersma en van der Kooi, 2017).

2.4 Hoe gaan kinderen met armoede om?

Kinderen en jongeren gaven in de onderzoeken van de Kinderombudsman (Steketee e.a. 2013, Wiersma en van der Kooi 2017) aan dat ze vaak schaamte, jaloezie of uitsluiting voelen, omdat hun leeftijdgenoten veel meer hebben en kunnen doen. Kinderen gaan hier op verschillende manieren mee om.

Aantal kinderen praat niet over armoede

Uit interviews door cultureel antropologe Tamara van der Hoek (2005) met kinderen van 6 tot 16 jaar bleek dat ze hun omstandigheden vaak proberen te verbergen door er niet met hun vriendjes over te praten. Ook praten de kinderen zo weinig mogelijk met hun ouders over geld en laten ze hen niet merken dat ze graag iets willen hebben of doen dat geld kost. Dat beeld komt eveneens naar voren in het onderzoek door de Kinderombudsman (Steketee e.a. 2013). Op school en zelfs onder beste vrienden is armoede een taboeonderwerp.

Volgens Van der Hoek (2005) blijkt uit de literatuur dat een passieve en vermijdende vorm van omgaan met armoede eerder tot psychische problemen bij kinderen leidt. Kinderen hebben echter vaak veel veerkracht en bedenken manieren om met hun situatie om te gaan. Sommige kinderen hebben een bijbaantje of proberen te sparen. Kinderen hebben allerlei tips om te bezuinigen, bijvoorbeeld door kleding te ruilen, karweitjes voor mensen te doen, of statiegeldflessen te verzamelen. Daarnaast zijn er leuke dingen die geen geld kosten, zoals een slaapfeestje op je verjaardag, of bij je opa of oma langs gaan tegen etenstijd. Jongeren zijn zich vaak zeer bewust van de prijzen en kritisch over wat je nou echt nodig hebt (Steketee e.a. 2013).

Kinderen verwerpen het label 'arm'

De kracht van kinderen en jongeren in armoede komt ook naar voren in het onderzoek van Sarti (2017). Kinderen zien zichzelf niet als arm. Ze verwerpen dit label en willen niet met armoede worden geassocieerd. Ze vermijden zelf woorden als arm, armoede en ze vinden het vervelend wanneer anderen deze termen gebruiken. Verklaring hiervoor is wellicht dat hun situatie normaal is in hun wijk. Ook draagt een dergelijke associatie niet bij aan het verwerven van een positieve sociale identiteit, een gevoel van zelfwaarde (Sarti, 2017).

Deze kinderen willen wel praten over hun situatie, maar niet als arm worden benaderd. Ze zijn zich bewust van de nadelen van hun situatie, maar ze zien ook sterke punten. Sluit daarom aan bij de positieve perceptie van kinderen en alle aspecten in hun leven.

3 Armoede en ouderschap

Als armoede tijdelijk is, en er geen andere problemen zijn, kunnen ouders daar vaak goed mee omgaan. In gezinnen in armoede spelen echter vaak meerdere problemen op verschillende levensgebieden tegelijkertijd zoals scheiding, ziekte en baanverlies. Armoede heeft vaak een negatieve invloed op het verloop van andere problemen en verergert de situatie. De situatie is dan erg lastig voor ouders. Zij lijden vaak onder stress, voelen zich psychisch steeds minder goed en worden onzeker over hun rol als ouder en opvoeder. Dat risico is vooral groot bij alleenstaande moeders die vaak weinig steun van hun omgeving krijgen.

3.1 Ervaringen van ouders

Ouders die met armoede te maken hebben, vertellen in het onderzoek van de Kinderombudsman (Wiersma en van der Kooij, 2017) dat ze niet altijd in de basisbehoeften van hun gezin kunnen voorzien en stress ervaren vanwege de armoedeproblematiek. Dit heeft negatieve invloed op het welzijn en het functioneren van deze ouders en hun kinderen. Een aantal ouders vertelt bovendien dat zij leven in een onveilige of onrustige buurt, wat de druk op het gezinsleven eveneens groter maakt. Verder zijn de ouders vaak onzeker over hun toekomstperspectief en dat van hun kinderen. Dat maakt het ook voor hun kinderen moeilijker om keuzes te maken of te overzien hoe hun toekomst eruit kan zien.

3.2 Sociale steun

Voor ouders in armoede en hun kinderen kan een sociaal netwerk beschermend werken. Een aantal ouders kan net rondkomen doordat ze beschikken over een sociaal vangnet (Van der Hoek 2005). Ook bij het opvoeden en de relatie met het kind is sociale steun belangrijk. Sommige ouders hebben hun sociaal netwerk verloren en dat zorgt voor extra financiële en emotionele druk op het gezin. Vooral laagopgeleide, alleenstaande moeders ontbreekt het vaak aan sociale en praktische steun.

Sociale steun bevordert positief opvoeden

Ouders geven er vaak de voorkeur aan om met andere ouders in hun informele netwerk over opvoeding te praten. Het daadwerkelijk bespreken van de opvoeding van hun eigen kinderen is echter soms een taboe (Speetjens, 2009). Volgens Greet Geenen (2007) is voor steun bij de opvoeding een betrokken en betrouwbare relatie nodig met volwassenen die de invloed van armoede op ouders begrijpen en die ouders een gevoel van eigenwaarde kunnen geven. Als ouders zich gesteund voelen, zijn zij op hun beurt weer beter in staat om ondersteuning te bieden aan hun kind. Naarmate ouders een ondersteunend netwerk hebben, neemt negatief opvoedingsgedrag, zoals schreeuwen tegen kinderen en kinderen slaan, af en neemt positief opvoedingsgedrag, zoals knuffelen en complimenten geven, toe (Hermanns, 2005). Sociale steun is ook gerelateerd aan een betere ouder-kindrelatie (Lee e.a. 2009).

Volgens de Belgische psychologe Vanhee (2009) kunnen een goede ouder-kindrelatie en positief opvoeden de negatieve invloed van armoede tegengaan. Een voorwaarde hiervoor is voldoende maatschappelijke ondersteuning van het ouderschap en van het gezin.

Lager opgeleide moeders missen vaker steun

Laagopgeleide moeders staan vaker voor situaties in de opvoeding waarmee ze niet weten om te gaan. Ze vragen echter het minst vaak om hulp en advies bij het opvoeden, terwijl ze er wel veel behoefte aan hebben (Van Egten e.a. 2008).

3.3 Alleenstaande moeders

Alleenstaande migrantenmoeders kunnen in een sociaal isolement terecht komen, vooral in groepen waarin alleenstaand ouderschap na een echtscheiding wellicht minder gangbaar is, zoals bij Turkse, Marokkaanse en Hindoestaans-Surinaamse Nederlanders en vluchtelingen (Pels, 2009).

Alleenstaande moeders doen er vaak alles aan om als een goede moeder te worden gezien. Desalniettemin hebben ze vaak last van stigmatisering in de eigen familie, in hun omgeving en bij officiële instanties. Zeker bij autochtone moeders is er in de eigen familie veel afkeuring en weinig steun. Moeders krijgen het gevoel dat hun situatie hun eigen schuld is en dat ze het zelf maar moeten oplossen. Door de sociale controle zijn deze moeders voortdurend bang om te worden 'verklikt' bij de sociale dienst als ze met een man zijn. Moeders die afkomstig zijn uit een meer matrifocale cultuur trekken zich vaak minder aan van stigmatisering, zijn beter voorbereid op armoede en ervaren meer steun van andere vrouwen.

Alleenstaande moeders vaker ontevreden over opvoeding

Alleenstaande moeders hebben de grootste kans op leven in armoede. Een op de vier laagopgeleide, alleenstaande moeders is ontevreden over het verloop van de opvoeding, tegenover een op de zes moeders met een tweeoudergezin (Van Egten e.a., 2008). De laagopgeleide moeders staan ook vaker voor opvoedsituaties waarmee ze niet om weten te gaan. Juist deze groep vraagt het minst hulp en advies bij het opvoeden, terwijl ze er wel veel behoefte aan hebben. Ook maken alleenstaande moeders zich meer zorgen over hun kind. Alleenstaande moeders van Nederlandse en Marokkaanse afkomst maken zich vaker zorgen over de ontwikkeling, het gedrag en de opvoeding van hun kind dan moeders van Turkse, Surinaamse of Antilliaanse afkomst in dezelfde situatie (Van Egten e.a. 2008).

Alleenstaande moeders onzeker én sterk

Annelou Ypeij (2009) heeft als cultureel antropoloog onderzoek gedaan naar de betekenis van langdurige armoede voor alleenstaande moeders van Nederlandse afkomst en voor moeders uit zogenoemde matrifocale culturen. In deze culturen spelen moeders een dominantere rol bij de opvoeding dan vaders, zoals in Afro-Surinaamse of Antilliaanse culturen. Alleenstaande moeders voelen zich erg onzeker en vaak ook wanhopig, omdat ze hun kinderen niet de levensstandaard kunnen bieden die in Nederland gebruikelijk is.

Veel moeders hebben aan het einde van de maand te weinig geld voor eten of eten zelf nauwelijks. Sommige moeders hebben hoge schulden. Alleenstaande moeders zijn vaak erg creatief in het rondkomen en hebben er bijna een dagtaak aan om hun kinderen en zichzelf er netjes uit te laten zien en het huis schoon te houden. Vooral autochtone moeders zijn sterk gericht op een proper huishouden. Ze kunnen ook moeilijker omgaan met hun situatie dan allochtone moeders uit matrificale culturen die meer steun ervaren van andere vrouwen.

3.4 Behoeften van ouders

Ouders die te maken hebben met armoede, hebben behoefte aan rust, stabiliteit en een uitstapje met het gezin. Ze vinden de beschikbare gemeentelijke voorzieningen niet toereikend en onvoldoende aansluiten bij de behoeften van hun gezin. Ze ervaren vaak een weinig flexibele houding van hun gemeente. Aanvragen voor bijzondere kosten duren erg lang. Ouders willen graag maatwerk van hun gemeente en een laagdrempelig persoonlijk contact met iemand die meedenkt over de thuissituatie (Wiersma en van der Kooi, 2017).

4 Gevolgen van armoede voor opvoeden

4.1 Band met ouders

In de meeste gezinnen in armoede is de band tussen ouders en kind goed. Door de stress en spanning thuis als gevolg van armoede staat in sommige gezinnen de band met ouders onder druk (Wiersma en van der Kooi 2017). Risico is dat ouders minder aandacht voor hun kinderen hebben, kinderen thuis te weinig gestimuleerd worden en er te weinig momenten zijn van gezamenlijke ontspanning en plezier. Kinderen en jongeren zijn minder tevreden over de aandacht die ze thuis krijgen dan kinderen die niet met armoede te maken hebben (Wiersma en van der Kooi, 2017). Ook kunnen ze verdriet of woede voelen als hun ouders hen steeds dingen ontzeggen en sommige kinderen nemen de zorgen van hun ouders over (Vanhee, 2007).

4.2 Opvoedingsproblemen

Armoede en opvoedingsproblemen gaan vaak samen. Dat is vooral het geval als er sprake is van langdurige, intergenerationele armoede. Over de oorzaken wordt volgens de Belgische psychologe Vanhee (2007) verschillend gedacht. Sommige onderzoekers spreken over een 'cultuur van armoede' in families waar al enige generaties sprake is van armoede. In die families is een cultuur ontstaan van lage verwachtingen, fysieke vormen van disciplineren, hard of inconsistent straffen en weinig vertrouwen dat je zelf invloed hebt in je eigen situatie. Deze families hebben niet zozeer meer geld nodig als wel verandering van de houding en opvoedstijl van de ouders. Andere onderzoekers leggen de nadruk op risicofactoren en geven aan dat niet zozeer de armoede op zichzelf, maar juist de stress die door armoede kan ontstaan, zorgt voor 'overerving' van problemen.

Stress en opvoeden

Volgens Vanhee (2007) kunnen moeders niet voor hun kinderen zorgen als hun eigen materiële en emotionele behoeften niet zijn vervuld. Greet Geenen (2007) laat in haar proefschrift zien dat langdurige armoede een vorm van chronische stress veroorzaakt die een negatieve invloed heeft op het psychisch welzijn van de ouders en op hun rol als opvoeders. Het gaat niet alleen om zorgen, maar het kan ook gaan om schuldgevoelens, gevoelens van falen en incompetentie. Ook maakt stress het moeilijk om goed te kunnen reflecteren op ouderschap en opvoeden. Vooral in eenoudergezinnen, veelal van moeders, is weinig sprake van sociale steun en toegankelijke hulp. Deze moeders hebben daarnaast veel last van stigmatisering en veroordeling door anderen (Ypeij, 2009). Dit kan hun overtuiging dat zij een goede ouder zijn tenietdoen en hen erg onzeker maken.

Ontbreken van cultureel, sociaal en psychologisch kapitaal

Volgens Erik Snel, socioloog en armoedeonderzoeker aan de Rotterdamse Erasmusuniversiteit, ontstaan opvoedingsproblemen als het ouders ontbreekt aan cultureel, sociaal en psychologisch kapitaal (Levering, 2011). Zo kunnen hoger opgeleiden beter omgaan met problemen door een groter reflecterend vermogen. Sociale contacten kunnen materieel voordeel opleveren, maar ook steun door zorgen te delen. Ook het vermogen om je te weer te stellen tegen ongunstige situaties is van belang. Sommige manieren om met stress om te gaan, maken de problemen nog groter; bijvoorbeeld het zoeken van afleiding door dingen te kopen, waardoor iemands schulden nog groter worden. Ook kunnen ouders hun kinderen beter niet belasten met hun problemen. Ouders die zeggen dat ze niet meer weten hoe ze het geldgebrek moeten oplossen, leggen grote druk op het welbevinden van hun kinderen.

Stress en opvoedstijl

Onderzoeken in de Verenigde Staten (Katz e.a. 2007) laten zien dat arme ouders meer gedeprimeerd, geïrriteerd en boos zijn en vaker een autoritaire of inconsistente opvoedstijl hanteren dan meer welvarende ouders. Die stijl heeft een negatieve invloed op hun kinderen. Daarbij hebben ouders bij ervaren stress de neiging om méér probleemgedrag bij het kind te zien, wat vervolgens weer het gevoel van stress verhoogt (Vanhee, 2007). Chronische stress kan ook leiden tot minder gevoeligheid in de interactie met het kind, waardoor er geen goede hechting ontstaat met als gevolg problemen in de ontwikkeling van de kinderen (Cyr e.a. 2010).

Depressie en opvoeden

Chronische negatieve ervaringen, zoals interpersoonlijke stress, dragen bij aan het veel voorkomen van depressieve klachten bij moeders die in armoede leven (Vanhee, 2009). Depressieve moeders hebben moeite met het reguleren van emoties, reageren vaker inconsistent en hebben moeite om sensitief te antwoorden op gevoelens van het kind (Vanhee 2009).

Amerikaanse onderzoekers tonen een directe relatie aan tussen een laag inkomen en depressie bij de ouders (Lee e.a. 2009). En depressie leidt weer tot een negatief opvoedingsgedrag. Opvoedingsgedrag van depressieve ouders in chronische armoede wordt meer bepaald door stress en spanning dan door feitelijk probleemgedrag van het kind. Bij niet-kansarme depressieve ouders wordt dit opvoedingsgedrag juist wel vooral bepaald door het probleemgedrag van het kind (Vanhee, 2007).

Uit Nederlands onderzoek (Snel e.a. 2000) blijkt dat moeders uit arme gezinnen met sterke depressieve gevoelens veel minder goed met armoede kunnen omgaan en de negatieve gevolgen van armoede voor hun kinderen ook veel zwaarder inschatten dan moeders die weliswaar ook arm zijn, maar psychisch beter in hun vel zitten.

5 Gevolgen armoede voor de ontwikkeling van kinderen

Kinderen in armoede lopen meer risico op problemen in hun ontwikkeling. Armoede zorgt niet automatisch tot problemen op lange termijn. In iedere situatie zijn er risicofactoren en beschermende factoren. Als armoede langdurig is en samengaat met meer risicofactoren (zoals lage opleiding, slechte woonsituatie, alleenstaand ouderschap, langdurig ziek zijn) is de kans op ontwikkelingsproblemen van kinderen veel groter. Er is dan sprake van verstoring van de draaglast en draagkracht. Als ouders geen steun krijgen neemt kans op negatieve gevolgen voor kinderen op lange termijn toe.

5.1 Onveilige hechting

De relaties in de nabije omgeving van een kind en de emotionele aspecten van de gezinsomgeving voorspellen voor een groot deel de latere ontwikkeling van een kind (onder meer Vanhee, 2007). Vooral een veilige gehechtheid, een goede ouder-kindrelatie en afwezigheid van vijandigheid zijn bepalend voor een positieve ontwikkeling. Greet Geenen (2007) stelt in haar proefschrift dat in arme gezinnen heel weinig kinderen veilig gehecht zijn. Deze onveilige gehechtheid is een grote risicofactor en arme kinderen geven dan ook al op heel jonge leeftijd, tussen 1 en 3 jaar, signalen af die wijzen op een moeizame ontwikkeling. Verschillende internationale onderzoeken laten zien dat kinderen bij wie sprake is van een opeenstapeling van sociaaleconomische risicofactoren, ongeveer even vaak een onveilige (gedesorganiseerde) gehechtheidsrelatie ontwikkelen als kinderen die mishandeld worden (Cyr e.a. 2010). De leefsituatie is dan zo moeilijk dat deze ouders geen oog kunnen hebben voor de behoeften van hun kinderen. Onveilig gehechte kinderen zoeken toenadering tot de ouder, terwijl dat tegelijkertijd stress en angst oplevert. Deze kinderen lopen een groot risico dat zij later problemen krijgen. Bij onveilige hechting kunnen kinderen minder goed omgaan met: leeftijdgenoten en stressvolle situaties. Er zijn dan vaker gedragsproblemen. Ook zijn er negatieve effecten op psychopathologie, cognitieve vaardigheden en taalvaardigheden.

5.2 Slechtere hersenontwikkeling

Amerikaans onderzoek (Luby e.a. 2013) laat zien dat kinderen die in hun eerste jaren in armoede leefden in de basisschoolperiode een mindere hersenontwikkeling hadden. Armoede leidde tot een minder ondersteunende opvoeding door de ouders en het vaker meemaken van stressvolle levensgebeurtenissen. Een ander Amerikaans onderzoek (Kim e.a. 2013) toont dat kinderen die op 9-jarige leeftijd in armoede leefden, als volwassenen een minder goede emotieregulatie hebben. Ze waren minder goed in staat hun (negatieve) emoties te controleren. Dat gold ook voor degenen die op 24-jarige leeftijd niet meer in armoede leefden. Door de armoede in hun jeugd was er een slechtere hersenontwikkeling door de stress bij de kinderen. Kinderen die beter beschermd waren geweest tegen stress deden het beter.

Degenen die behalve met armoede nog te maken hadden met veel meer factoren die stress gaven, zoals een slechte woning, geweld en problemen in het gezin, hadden de slechtste emotieregulatie.

5.3 Minder onderwijskansen

Kinderen uit arme gezinnen hebben vaak een minder voorspoedige schoolloopbaan. Daarbij blijkt het opleidingsniveau van de ouders bepalender voor de onderwijskansen van kinderen dan hun financiële situatie (Nederland e.a. 2007, Kösters e.a. 2007). Armoede en lage opleiding gaan echter vaak samen en armoede zorgt bovendien voor stress waardoor kinderen het moeilijk hebben in het onderwijs.

Achterstand jonge kinderen

Kinderen van lager opgeleide ouders hebben vaak al achterstand in hun ontwikkeling als ze naar groep 1 gaan. Tijdens de eerste jaren worden per seconde 700 tot 1.000 nieuwe neurale verbindingen gelegd in het brein. Vroege ervaringen beïnvloeden de ontwikkeling van hersenstructuren, de basis voor toekomstig leren, gedrag en gezondheid. De gezinsomgeving biedt belangrijke ervaringen die de genetische opmaak van kinderen kunnen veranderen. Interactie tussen ouder en kind is hierbij de motor voor ontwikkeling. Ondersteunende, responsieve ouders zijn nodig voor een goede ontwikkeling van het kind. Een lage opleiding van ouders en moeilijke leefomstandigheden door armoede hebben veel invloed op de interactie tussen ouder en kind. Er is daardoor minder ondersteunende en stimulerende ouder-kindinteractie (Mesman, 2010). Ouders reageren bijvoorbeeld minder vaak positief, bieden minder structuur, hebben minder gesprekje met het kind en geven het kind weinig kans om te ontdekken. Er wordt verder minder gespeeld met elkaar en voorgelezen. Hierdoor ontwikkelen kinderen zich slechter.

Stress en onderwijskansen

Materiële achterstanden kunnen bijdragen aan stressklachten, een slechtere concentratie op school en leerachterstanden (Wiersma en van der Kooi, 2017). Op school kunnen kinderen en jongeren moeilijker meekomen, zij missen kansen op school en ervaren vaker uitsluiting. De onzekerheid en instabiliteit thuis belemmert bovendien het toekomstperspectief van kinderen en jongeren. Ze leren niet om invloed op hun eigen toekomst te krijgen, omdat ze door de omstandigheden waarin ze leven niet vooruit kunnen kijken.

Voortijdig schoolverlaten

Armoede vergroot de kans op het verlaten van de school zonder een startkwalificatie van minimaal een mbo-diploma op niveau 2, zelfs wanneer de betreffende jongere goed mee kan komen op school. Daarnaast speelt het opleidingsniveau van ouders een belangrijke rol bij voortijdig schoolverlaten. Met elk extra jaar opleiding van de ouder neemt het risico op voortijdig schoolverlaten voor de jongere met 7% af.

Ook kinderen uit eenoudergezinnen en kinderen uit gezinnen met vier of meer kinderen lopen meer risico op voortijdig schoolverlaten, onder meer vanwege financiële problemen (Holter, 2008).

5.4 Mogelijk effect op psychosociale ontwikkeling

Over het effect van armoede op de psychosociale ontwikkeling van kinderen is weinig bekend, omdat bij het meeste onderzoek om het bredere begrip Sociaal Economische Status (SES) gaat. Nederlands onderzoek (Dekovic e.a. 1997) laat zien dat er een verband is tussen armoede en het vaker hebben van psychosociale problemen, maar alleen tot de leeftijd van 12 jaar. Het gaat zowel om internaliserend - naar binnen gekeerd - probleemgedrag als om externaliserend - naar buiten gericht - probleemgedrag. Voorbeelden van internaliserend probleemgedrag zijn: angst, depressie, sociale teruggetrokkenheid en het ervaren van psychosomatische symptomen. Externaliserend probleemgedrag zijn bijvoorbeeld: ongehoorzaamheid, agressie, regelovertreding en hyperactiviteit. Volgens promotieonderzoek van Amone (2009) leidt een lage sociaaleconomische positie vaker tot het externaliseren dan tot het internaliseren van problemen.

5.5 Risico op kindermishandeling

Kindermishandeling komt vaker voor in gezinnen met laagopgeleide ouders en in eenoudergezinnen. Ook armoede in het gezin blijkt een belangrijke risicofactor. Door overbelasting van een gezin door een opeenstapeling van risicofactoren lopen kinderen eerder het gevaar slachtoffer van kindermishandeling te worden (RMO 2009). Als er meer dan vier risicofactoren (zoals werkloosheid, lage opleiding, arbeidsongeschiktheid, slechte huisvesting) in het spel zijn, is de kans op kindermishandeling rond de 30% (Hermanns 2005).

5.6 Meer kans op jeugdcriminaliteit

Bij jongeren met ernstige gedragsproblemen en delinquent gedrag is vaak sprake van een opeenstapeling van risicofactoren in het gezin en opvoeding, in de omgeving en het kind zelf (Boendemaker & Ince 2008). Armoede is een van die vele factoren. Daarbij leven veel arme gezinnen in buurten waarin sprake is van verschillende problemen. Niet zozeer armoede, maar het gebrek aan sociaal kapitaal in een wijk heeft dan een slechte invloed (Vanhee, 2007). Het gaat hierbij vooral om de aanwezigheid van antisociale jongeren, hoge criminaliteit en negatieve rolmodellen.

Jongvolwassenen, in de leeftijd van 18 tot 25 jaar uit een huishouden met een (langdurig) laag inkomen zijn het vaakst verdachte van een misdrijf (CBS, 2018). Crimineel gedrag ontstaat vaak op jonge leeftijd. De cijfers laten voor jongeren een daling in het percentage verdachten zien, een sterkere daling dan voor de gehele bevolking. Experts hebben nog geen eenduidige verklaring gevonden voor deze sterke daling van jeugdcriminaliteit ten opzichte van de gehele criminaliteit, die in meerdere landen zichtbaar is.

Van de jongeren uit huishoudens met een laag inkomen werd in 2011 nog 7,2 % geregistreerd als verdachte, in 2015 was dat gedaald naar 5 %. Bij de jongeren met een hoger inkomen daalde het aandeel van 2,9 naar 1,7 % (CBS, 2018).

5.7 Slechtere gezondheid

Bij onderzoek naar gezondheid wordt meestal niet gekeken naar de relatie met inkomen maar het gaat ook hierbij dan vaak om het verband met het bredere begrip sociaaleconomische status (SES), bestaande uit opleiding, inkomen en positie op de arbeidsmarkt. Er is veel bewijs voor de relatie tussen lage SES, overgewicht en obesitas (Sarti, 2017).

Sociaaleconomische status en gezondheid

Kinderen uit gezinnen met een laag inkomen hebben op sommige vlakken een gezondheidsachterstand op kinderen van ouders met een hoger inkomen. Zo bedraagt het aandeel kinderen met een chronische ziekte ruim 16 % in de lage inkomensgroep tegenover krap 14 % in de groep waarvan het inkomen van de ouders boven de lage-inkomensgrens lag. Kinderen met risico op armoede hebben bovendien vaker astma en ADHD.

Ook zijn meer jongeren van ouders met een laag inkomen zware roker en is het aandeel kinderen dat inactief is volgens de Nederlandse Norm Gezond Bewegen groter in de lage-inkomensgroep. Kinderen uit armere gezinnen hebben een ongezondere leefstijl dan kinderen van ouders met een hoger inkomen.

Kinderen uit laag-inkomensgezin relatief vaak te dik

Het percentage kinderen met (ernstig) overgewicht ligt in de lage-inkomensgroep aanmerkelijk hoger dan in gezinnen met een hoger inkomen (CBS, 2018). In de laagste inkomensgroep heeft bijna een op de vijf kinderen (20,1%) tussen 4 en 18 jaar overgewicht, bij de inkomens daarboven iets ruim elf (11,4%). Obesitas komt ook aanzienlijk vaker voor onder kinderen die opgroeien in een gezin met een laag inkomen (6,4% in vergelijking met 2,7%). Meisjes en jongens hebben even vaak overgewicht.

Verder hebben kinderen met een niet-westerse achtergrond en kinderen die wonen in een van de vier grootste gemeenten vaker overgewicht. Van de Amsterdamse, Rotterdamse, Haagse en Utrechtse kinderen heeft 18% overgewicht. In de rest van het land ligt dit op 11%. Dat komt doordat in de grote steden meer huishoudens met een lager inkomen en een niet-westerse achtergrond voorkomen (CBS, 2018).

Overgewicht heeft niet alleen negatieve gevolgen voor de gezondheid van deze kinderen. Ze worden ook vaker gepest en gestigmatiseerd en hun kwaliteit van leven - gelukkig voelen, contact met leeftijdgenoten, fysiek bewegen- is vaak slecht.

Lagere levensverwachting

Gezondheidsproblemen zorgen op langere termijn voor een lagere levensverwachting. Voor mannen met een laag inkomen kwam in 2015 de gemiddelde levensverwachting bij geboorte uit op ruim 76 jaar (CBS, 2018). Bij de mannen met een hoger inkomen was dat bijna 81 jaar. Bij vrouwen bedroeg het verschil tussen de lage en de hogere inkomens ruim 4 jaar. Mensen met een laag inkomen brengen ook minder jaren door in goede gezondheid. Zo was in 2014/2016 bij mannen met een laag inkomen de levensverwachting in als goed ervaren gezondheid bij geboorte gemiddeld bijna 51 jaar, terwijl mannen met een hoger inkomen op ruim 66 gezonde jaren uitkwamen. Voor vrouwen was dit verschil bijna 15 jaar (CBS, 2017). Personen met een lage sociaaleconomische status roken en drinken meer, eten minder groenten en fruit en bewegen minder (RIVM 2009, van Dijk en van der Meer, 2012). Dit ongezonde gedrag is vaak een indirect gevolg van armoede en andere moeilijke leefomstandigheden die stress veroorzaken. Ook zijn de woon- en werkomstandigheden van mensen met een lage sociaaleconomische status vaak minder gunstig voor de gezondheid (RIVM, 2009).

5.8 Volwassen leeftijd

De meeste kinderen die opgroeien in armoede zijn niet meer arm of sociaal uitgesloten als ze volwassen zijn. Van de kinderen die in 1985 arm waren, bleek 93% in 2008 niet arm (Guiaux e.a. 2011). Toch is het risico op armoede en sociale uitsluiting voor hen groter dan voor hun welvarender leeftijdsgenoten. Van de mensen die in 1985 als kind (0 tot 17 jaar) arm waren, was 7% in 2008 arm; bij degenen zonder armoede is dat 4%. Het risico op armoede in de volwassenheid neemt toe wanneer mensen op jongere leeftijd in armoede leefden en wanneer zij als kind langer arm waren. Van de 0- tot 7-jarige arme kinderen is 8% als volwassene arm. Als kinderen langdurig (meer dan vier jaar) in armoede leefden is die kans 15%. Om het risico op armoede en sociale uitsluiting te verlagen, is het van belang dat (arme) kinderen voldoende gelegenheid hebben een goede opleiding te volgen. Die is cruciaal voor de kansen aan het werk te komen en te blijven.

Bronnen

- Boendermaker, L. en D. Ince (2008), 'Geen tucht en discipline, maar oudertraining en therapie. Effectieve interventies tegen jeugd delinquentie', in: 'Jeugd en Co Kennis', jaargang 2, nummer 4, p. 26-38.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2009), 'Lage inkomens, kans op armoede en uitsluiting 2009'. Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2018), 'Armoede en sociale uitsluiting 2018'. Den Haag/Heerlen/Bonaire: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Cyr, C., E.M. Euser, M.J. Bakermans-Kranenburg en M.H. van IJzendoorn (2010), 'Attachment security and disorganization in maltreating and high-risk families: A series of meta-analyses', in: 'Development and Psychopathology', nummer 22, p. 87-108.
- Dekovic, M., E. Snel en H. Groenendaal (1997), 'Kinderen van de rekening. Over de effecten van armoede op kinderen', in: Vrooman, C., G. Engbersen, E. Snel (1997) 'De kwetsbaren'. Amsterdam: Amsterdam University Press, p. 143-157.
- Egten, C. van, E. Zeijl, S. de Hoog, C. Nankoe, C. en E. Petronia (2008), 'Gezinnen van de toekomst. Opvoeding en opvoedingsondersteuning'. Den Haag: E-Quality.
- Geenen, G. (2007), 'Intergenerationele overdracht van gehechtheid bij Belgische moeders en kinderen die in extreme armoede leven: een meervoudige gevalstudie'. Leuven: Katholieke Universiteit Leuven.
- Guiaux, M., A. Roest en J. Iedema (2011), 'Voorbestemd tot achterstand? Armoede en sociale uitsluiting in de kindertijd en 25 jaar later'. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hoff, J. . (2007), 'Armoede onder kinderen – een probleemschets'. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Holter, N. (2008), 'Oorzaken van voortijdig schoolverlaten'. Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut.
- Jehoel-Gijsbers, G. (2009), 'Kunnen alle kinderen meedoen? Onderzoek naar de maatschappelijke participatie van arme kinderen. Nulmeting'. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Katz, I., J. Corlyon, V. La Place en S. Hunter (2007), 'The relationship between parenting and poverty'. York: Policy Research Bureau.
- Kim, P., Evans, G., Angstadt, M., Shaun Ho, S., Sripada, S., Swain, J., Luan Pan, K. (2013), 'Effects of childhood poverty and chronic stress on emotion regulatory brain function in adulthood'. PNAS vol. 110 no. 46, 18442-18447.
- Lee, C., J. Anderson, J. Horowitz en G. August (2009), 'Family income and parenting: the role of parental depression and social support', in: 'Family Relations, interdisciplinary journal of applied family studies'. Jaargang 58, nummer 4, p. 417-430.
- Levering, B. (2011), 'We zien armoede te weinig als psychologisch probleem: Interview Dr. Erik Snel, socioloog en armoedeonderzoeker aan de Rotterdamse Erasmusuniversiteit', in: 'Pedagogiek in Praktijk' (IP), nr. 11, februari 2011.
- Mesman, J. (2010), 'Oud geleerd, jong gedaan: Investeren in ouders bevordert onderwijskansen van kinderen'. Utrecht: Sardes.

Nederland, T., J. Mak, M. Stavenuiter en H. Swinnen (2007), 'Afwijzing van aansprakelijkheid: het onderhavige verslag. Aanpak kinderarmoede en bevordering sociale insluiting van kinderen. Onderzoek van het landelijke beleid'. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Pels, T., M. Distelbrink en L. Postma (2009), 'Opvoeding in de migratiecontext. Review van onderzoek naar de opvoeding in gezinnen van nieuwe Nederlanders'. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling en de Raad voor de Volksgezondheid en Zorg (2009), 'Investeren rondom kinderen'. Den Haag: RMO & RvVZ.

Reijgersberg, N. en H. van der Poel. (2014), 'Sportdeelname van kinderen in armoede. Verkenning van de literatuur en interviews over het thema sportdeelname van kinderen in armoede'. Utrecht: Mulier Instituut sociaal-wetenschappelijk sportonderzoek.

Roest, A., A. Lokhorst en C. Vrooman (2010), 'Sociale uitsluiting bij kinderen: omvang en achtergronden'. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Roest, A. (2011), 'Kunnen meer kinderen meedoen? Veranderingen in de maatschappelijke deelname van kinderen, 2008-2010'. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Snel, E., G.B.M. Engbersen en C. Vrooman (2000), 'Arm Nederland: verandering en bestendiging van armoede', in: G.B.M. Engbersen (red), 'Balans van het armoedebeleid (Arm Nederland)'. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Sarti, S. (2017), 'Child participation in a context of poverty in a wealthy Western nation. Understanding and enhancing children's lives and well-being'. Proefschrift. Amsterdam Vrije Universiteit.

Sociaal-Economische Raad (2017), 'Advies Opgroeien zonder armoede'. Advies 2017/03: 17 maart 2017. Den Haag.

Speetjens, P., D. van der Linden en F. Goossens (2009), 'Kennis over opvoeden. De vragen van ouders, het aanbod van de overheid en de mogelijkheden van de markt'. Utrecht: Trimbos-instituut.

Steketee, M., Nederland, T., Mak, J. van der Gaag, R., van Bommel, M., Roebroek, L., van der Eerden, S., van den Toorn, J., Smits, J. en E. van Waesberghe (2013), 'Kinderen in armoede in Nederland'. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Van der Hoek, T. (2005), 'Through children's eyes, an initial study of children's personal experiences and coping strategies growing up poor in an affluent Netherlands'. Florence: Unicef Innocenti Working paper No. 2005-05.

Van Dijk, A., Van der Meer, I., (2012), 'Armoede en gezondheid. Gegevens over Den Haag'. Epidemiologisch bulletin, jaargang 47, nummer 2.

Vanhee, L. (2007), 'Weerbaar en broos: mensen in armoede over ouderschap: een verkennende kwalitatieve studie in psychologisch perspectief'. Leuven: Katholieke Universiteit Leuven.

Ypeij, A. (2009), 'Single motherhood and poverty. The case of the Netherlands'. Amsterdam: Aksant.

